

”ותהי מני אז ווילנה ירושלים דליטא מקום מחסה ומקלט לכל אומלל פליט נודד” – על וילנה במלחמת העולם הראשונה ביומנו של הרב יחיאל סרואלוב* ישראל רוזנסון

חוקרי הקהילה היהודית של ירושלים דליטא סקרו את אירועי מלחמת העולם הראשונה בוילנה וניתחו אותם. ספרות הזיכרונות העשירה שהניחו רבים מבני הקהילה ונכבדיה עמדה כנר לרגלי המחקר ושימשה חומר חשוב בסרטוט התמונה הכוללת של התקופה המיוחדת הזאת, שהשפעתה והשלכותיה הרחיקו מעבר לגבולות העיר והקהילה. להלן מובאים שני קטעים שכתב איש וילנה – אפשר לומר מחכמיה – הרב יחיאל סרואלוב, האחד נוגע לימי האימה בוילנה בתקופת המלחמה בשלטון הרוסים, ומשנהו לאישור זכות היהודים לבית לאומי בארץ ישראל בוועידת סן רמו שלאחר המלחמה. שני הקטעים נמצאו סמוכים ביומנו. כמעין גישור בין שתי התקופות הוספנו דברמה על מעשיו של סרואלוב גם בעת הכיבוש הגרמני של וילנה, המבוסס על אחת מאגדות וילנה.

כאמור, שני הקטעים של סרואלוב מצטרפים לעדויות הקיימות על מה שהתרחש בוילנה בימים ההם. אינני סבור שיש בתוספת של קטעים מעין אלו כדי לשנות מהותית את התמונה ההיסטורית הגדולה; מדרכו של עולם, חומרים אישיים מסוג זה יכולים לשפוך אור לכל היותר על נקודות מסוימות. ההצדקה להביאם במלואם טמונה לדעתי באפשרות שתינתן להכיר אישיות שהייתה חלק מההנהגה של העיר, לבחון את נקודת מבטה ואת דרכי התמודדותה עם הפורענות שניתכה על וילנה היהודית בשנות המלחמה, וכן את

* תודתי העמוקה נתונה לנכדתי של הרב יחיאל ישראלי (סרואלוב), שושנה אלטמן ואסתר רוזי, על שהעמידו את הארכיון של סבן לרשותי, ולפרופ' מוטי זלקין ולד"ר בן ציון קליבנסקי על הערותיהם לנאמר.

1. ראו התמקדות ישירה במלחמת העולם הראשונה בוילנה בספרי הזיכרונות של יעקב וויגאדסקי: וויגאדסקי, 1926; וויגאדסקי, 1927. הריכוז החשוב ביותר של סקירות ועדויות הוא בקובץ שערך שליט, 1931.
2. סקירות על מגוון היבטים של התקופה נמצאות במקומות רבים בספרו של קליזנר, תשמ"ג. בזמן האחרון חזר לסוגיות מסוימות קניאל, תשע"ה.

השלכות המלחמה על עיצוב עולמה והשקפותיה של דמות זו ושל סביבתה החברתית והדתית. אפשר שבעקבות זאת יוכר גם פן מסוים של הפסיפס המגוון של הקהילה הנודעת לתהילה, ואולי יהיה אפשר אף להוסיף דבר־מה גם על התודעה הקולקטיבית שלה.

מלחמת העולם הראשונה בוילנה

אפשר לתמצת את קורות המלחמה בוילנה בהסתמכות על כמה אירועים מרכזיים: תחילתה בהודעות בעיר על פרוץ המלחמה ועל נטישת הדיפלומטים הגרמנים את סנט פטרבורג.³ בעקבות ההודעות הנהיג השלטון הרוסי משטר חירום. בשלב הבא, ביום הכיפורים תרע"ו, החל הכיבוש הגרמני, והוא הוביל לשליטה גרמנית מלאה בעיר ולניסיון לעצב את דמותה בהתאם לכובש.⁴ סיום המלחמה במזרח אירופה פתח תקופה של איזודאות פוליטית וחברתית, ויילנה הועברה מיד ליד (בולשביקים, ליטאים, פולנים), עד לכיבושה הסופי בידי צבא פולין. הנה כי כן, התקופה הייתה רבת־תפוכות, שלב שלב וצרותיו. סיכום מנקודת ראות יהודית לתפוכות אלו כתב הספרן המיתולוגי של ספריית שטרשון הנודעת בוילנה, חייקל לונסקי:⁵

שנות המלחמה הצטיינו כל אחת בגזרות ובפורענויות שלה: שנת תרע"ד-תרע"ה הצטיינה בגיוסים, בגרושים ובחפירות של סוללות; שנת תרע"ו היתה שנת עמידה שאינה פוסקת בשוחות ארוכות כדי לקבל בולבוסים, גריסים וכרטיסים ו'פתקאות' שונות, שנת חיפושי בית ו'רקביזציות' של הון ורכוש, שנשתיריו בירושה ונתקדשו בקדושות אבות וזקנים, כמו: מנורות של שבת, מנורות של חנוכה וכדומה. אבל שנת תרע"ז, שנת רעב ומגפות, עלתה על כולן בנוראותיה ובבלהותיה. בשנת תרע"ד נשמעו צעקות ובכיות ממושכות, בבית וברחוב. בשעת כל גיוס וקריאה לצבא, כשגזלו אבות מאת ילדיהם הקטנים ובנים מאבותיהם הזקנים, היתה בעיר תאנה ואניה, אבל

3. בדברי סרואלוב המובאים להלן צוינו התאריכים ז-ט באב תרע"ד.

4. השלכה אפשרית של התוכניות הגרמניות לליטא על יהודיה: "ראש המינהל הצבאי בליטא, הנסיך פון איזנבורג, רצה לאלץ את היהודים לעבור למלאכה או להגר מליטא. בדיון וחשבון שלו באביב של שנת 1916 כתב כי התפתחות בריאה של הארץ לא תיתכן כל עוד היהודים שולטים במסחר. לשם קשירת האיכר הליטאי לגרמניה הועלתה תוכנית להקמת אגודות שיתופיות ליטאיות-גרמניות. את מקום היהודים היה צריך לתפוס המתיישב הגרמני. כבר בשנת 1915 עיבד הגנרל לודנדורף תוכנית להקים 'ממלכת ליטא וקורלנד' הקשורה לגרמניה, וליישב בה איכרים גרמניים" (קלויזנר, תשמ"ג, עמ' 112-113).

5. חייקל לונסקי היה הספרן הראשי בספרייה מעת היווסדה ב'1902 ועד לחיסולה בידי הנאצים.

בשנת תרע”ז היה החיזיון הכללי מבהיל וקורע לב. אז לא נשמעו עוד צעקות ובכיות, כי לא היה עוד באיש כוח לבכות; בכל חלל האויר רחפה רק אנחה חרישית ועמוקה.⁶

מצבים מעין אלו הותירו את רישומם בזיכרונות רבים, וחלקם יובאו להלן. כאמור, אנו נתמקד בראש ובראשונה בתיאוריו של סרואלוב ובהשלכותיהם על גיבוש השקפת עולמו ודרכו.

הרב יחיאל סרואלוב

הרב יחיאל סרואלוב ([תרל”ט-תש”ו 1879-1946]), דבקנו בשמו הנפוץ, הוא כונה גם ישראלוב. לימים שינה את שמו לישראלי, והשם צריך להיכתב שרואלוב,⁷ היה איש רוח ומעשה חשוב בוילנה ומבכירי מנהיגותה הציונית,⁸ אלא שבשפעת אנשי השם שאפיינו את הקהילה המיוחדת הזאת, לא בלט שמו.⁹ ניגשתי לחקר פועלו ומשנתו מתוך הכרה עקרונית בדבר חשיבותם בהיסטוריה של אישים שאינם נמנים ברגיל עם השורה הראשונה.¹⁰ מוצאו בעיירה ז’וסלי שבפולין וילנה,¹¹ והמשפחה עברה לוילנה בתחילת המאה ה-20.¹² בשנת 1902 הקים בוילנה אגודה של ‘תפארת בחורים’,¹² ככל הנראה בעקבות האגודה

6. לונסקי, 1921, עמ’ 7.

7. תמר דותן, פסיכולוגית מירושלים שעסקה בקורות המשפחה, העבירה לידיי את המידע הזה (26 באוקטובר 2010): ”יחיאל שרואלוב היה בנו של ישראל שרואלוב. מוצא המשפחה מהעיירה Siaulėnai, הסמוכה לעיר שאוולי בצפון ליטא. ישראל נפטר בוילנה. יחיאל היה רב בוילנה ועלה לארץ ב-1930”.
8. דותן, שם, סיפרה על משפחתו: ”במשפחת שרואלוב היו ציונים רבים. כמה מבני דודיו של יחיאל עלו ארצה, או שילדי בני הדודים עלו. רבים ידעו עברית היטב עוד בליטא”. כמנהיג ציוני מוכר זכה סרואלוב לערך באנציקלופדיה של הציונות הדתית: יצחק רפאל (עורך). **אנציקלופדיה של הציונות הדתית**, ערך: ישראלי (סרואלוב, סרואלוב, ישראלוב) יחיאל הלוי, ה, עמ’ 210-511.
9. ישראלוב נזכר עם רבני העיר הציוניים: ”רבים מרבני העיר היו ציוניים [...] ישראלוב” (פנקס הקהילות, וילנה, עמ’ 55). זהו האזכור היחידי של סרואלוב בספר.
10. על ז’וסלי יש תיאור יפה אצל כץ, תשל”ט, שהיה איש העיירה. הוא התמקד בעיקר בשנות העשרים והשלשים, מתוך שימת דגש חזק מאוד על הציונות.
11. ריאיון עם איתן ישראל, בן משפחה המתעניין בקורותיה (8 באוגוסט 2010): ”מדובר בשני אחים – ישראל וצבי; ישראל גדל בז’וסלה וצבי בז’זמר השכנה. מוצא המשפחה – אביהם בשאולינה – שאוולי הקטנה – כפר ליד שאוולי (בצפון ליטא). המידע מתוך הארכיון היהודי בוילנה; דיווחים ביידיש וברוסית על תאריכי לידה, נישואין ומוות. לפי מה ששמע ממסורת המשפחה, ישראל היה מורה. המשפחה עברה לוילנה בתחילת המאה העשרים; בין העוברים גם בנו של ישראל, יחיאל סרואלוב”.
12. קליזנר מקדים מעט את הייסוד ומסתפק בהצגת ניסוח כללי שאיננו נוגע למייסד: ”לשם חינוך דתי של פועלים צעירים שלא הספיקו ללמוד הרבה ב’חדר’ נוסדה בשנת 1901 בעיר אגודה בשם ‘תפארת בחורים’” (קליזנר, תשמ”ג, עמ’ 598). לעומת זאת יצחק ברוידס, שתיעד את גילויי הציונות בוילנה, מסכם

בעיירתו ז'וסלי.¹³ ב־1902 כתב בוויילנה מעין מניפסט, חוברת צנועה הנושאת אף היא את השם 'תפארת בחורים', ובה סרטט את מבחר רעיונותיה של האגודה. במבט כולל אל שנות הפעילות של אגודות תפארת בחורים במרחבי ליטא דאז, בין תחילת המאה ה־20 לחורבן הגדול במלחמת העולם השנייה, דמותו מצטיירת כאחת מדמויות המפתח בהובלת המפעל ובפיתוחו.

כצינוני בעל הכרה מימש סרואלוב את השקפתו, ובעקבות שתיים מבנותיו עלה לארץ בשנת תרצ"ד (1934) עם כמה מילדיו,¹⁴ והשתלב כרב ומגיד שיעור בבית הכנסת הגר"א בתל אביב.¹⁵ סרואלוב הרבה בכתיבה, בעיקר אישית. את רשימותיו והיגיו העלה כפעם בפעם במחברת עבה שבני משפחתו כינוה "היומן".¹⁶ יש הצדקה מסוימת לכינוי זה, משום

את פועלו: "מנהלו של המוסד 'תפארת בחורים' הרב יחיאל ישראלוב הוא ציוני מסור ונאמן. בשנת תרצ"ד עלה לארץ ישראל ואף כאן – בתל אביב – המשיך בדרכו ויסד 'תפארת בחורים' בביהכ"ס ע"ש הגר"א ז"ל מוויילנה" (ברוידס, ת"ש, עמ' 290). על תפארת בחורים בוויילנה ראו להלן הערה 76.

13. על תפארת בחורים בזוסלה (כך) בדיווח מ־1896: "זה לא כבר נוסדה בעירנו חברה טובה ומועילה והיא 'תפארת בחורים' ומטרתה כי בחורים ואנשים פשוטים, אמני יד, שכירי יום ועגלונים יתאספו ללמוד ולדעת תורת ה' ומצותיה כדיני השו"ע, יבחרו להם מורה היודע את אשר לפניו והוא יורה להם את הדרך אשר ילכו בה, והפעולה אשר פעלה החברה על בני הנעורים ראינו עין בעין, כי נערים אשר לא ידעו אף צורתא דשמעתתא קנו להם עתה ידיעה בספר, וכבר נתנו ידם להחברה הנ"ל כארבעים חברים, ויש לקוות כי ברבות הימים תעלה החברה מעלה מעלה, לביל מוצש"ק פרשה מקץ עשו להם בני החברה נשף חשק ויחנכו את הבית, והרב דעירנו נשא מדברותיו מעניני דיומא. מי יתן והיתה עירנו למופת לערים אחרות וממנה יראו וק יעשו" (הצפירה, 19 באפריל 1896, עמ' 4). וכן: "כי נכבדי העיר יסדו שם חברה בשם 'תפארת בחורים' אשר מטרתה ללמד את צעירי האומנים תורת ד', ומדי שבת בשבתו בשעה השנייה אחרי הצהרים יבאו כל הצעירים הקטנים עם הגדולים לשמוע בלימודי ד': קצור שו"ע, מסלת ישרים, משניות כל אחד לפי כשרונו מפי מורה הגון. מי יתן ויתעוררו בני ערים אחרות ליסד חברה כזאת, אשר רב ברכה בה, ולא יהיו צעירי האומנים נבערים מדעת תורת ד' ופרועים בד"א" (המליץ, 26 ביוני 1896, עמ' 4).

14. שתיים מבנותיו עלו ארצה בשנת 1922; אחת מהן, נחמה אוגנר, נרצחה עם בעלה בחברון בפרעות תרפ"ט. בנו שלמה נפל במאבק עם הבריטים בשורות המחתרת, שניים מבניו – ירוחם וישראל – נספו בשואה, בוויילנה ובנובו סוונצ'יאן. ככל הנראה ההחלטה לעלות לארץ גמלה בליבו בעקבות רצח הבת בחברון (ריאיון עם אסתר רוזי, קיץ 2010).

15. עלייתו התרחשה זמן קצר לפני הקמת בית הכנסת הגר"א ברחוב הירקון בתל אביב, והוא השתלב בבית כנסת בתפקיד רב (בחסותו של הרב יוסף צבי הלוי) ומגיד שיעור. בסביבה זו פעל ב־12 שנותיו האחרונות. עד לשואה נשמר קשר בינו לבין תלמידיו בוויילנה. כך נכתב בדיווח על הרב סרואלוב: "את התמונה [=של מפגש בוויילנה] שלח שמרליה [=שרפן; ממנהיגי תפארת בחורים בוויילנה] לרב סרואלוב לתל אביב, ואני קיבלתי אותה לימים מנכדתו שושנה" (קרמרמן, תשנ"ה, עמ' 32). ראו עוד על בית הכנסת המיוחד הזה: רוזנסון, תשע"ז.

16. תיאור היומן: 35x22 ס"מ; מחברת עבה המחזיקה 373 עמודים ממוספרים, שורות; כריכה קשה בצבע שחור. אותיות נאות וברורות בכתיבה תמה, אך לעיתים הצפיפות ואובדן החדות בגלל פגעי הזמן

שהוא מרבה לעסוק בו באירועי הזמן, הגם שלא תמיד בשיטתיות ולא דווקא על פי סדר כרונולוגי מובהק (חלק ממחברותיו נשמר אצל נכדותיו, והן העבירוהו לעיוני). ביומן זה נשמרו הקטעים שיובאו להלן שעניינם מלחמת העולם הראשונה בוילנה והשלכותיה על השקפת עולמו.

סרואלוב על מלחמת העולם הראשונה בוילנה

הקטע שייחד סרואלוב במישורין למלחמת העולם הראשונה נכתב בעברית, עשיר בשימושים שאולים מן המקורות, והוא כאן כלשונו ללא שינויים. בקטעים הנדונים לא צוין תאריך כתיבה, ונראה שנכתבו כתיבה רציפה אחרי הכיבוש הגרמני של וילנה:

רשמים וזכרונות לדורות יבואו מהמלחמה הכבדה של ממלכות הברית המרובעת רוסיה אנגליה צרפת איטליה עם הממלכה המרכזית (צענטרלית) פרוסיה אוסטריה בולגריה תוגרמה¹⁷ בשנות תרע"ה תרע"ו תרע"ז 1914-1917

מיד כשיצא הכרוז מהמצביא של הגליל הוילנאי – רננקנף¹⁸ ע"י שטף של מודעות שנדבקו בחוצות העיר – ביום הששי בבקר ז' מנחם אב תרע"ד – להזדרז להתכונן למלחמה פחד גדול נפל על יושבי העיר. ומהומה רבה קמה ונהיתה, וביום הראשון הוא יום אבל העברי הלאומי תשעה באב – כאשר נתקבלו התלגרמות המודיעות כי פרוסיה משכה אליה את בא כחה מעיר הבירה פטרבורג והמלחמה כבר התחילה עוד גדל השאון, שמועות מחרידות התפשטו בעיר אשר הרגיזו את לבות היושבים. נבוכים נדהמים ונפעמים היו כלם לא ידעו אנה לנוס ואנה לפנות לעזרה כל פנים קבצו פארוך,¹⁹ הקיצנים²⁰ ביערות של פרוזי העיר אנטקליה זברונץ זקרטר²¹ יצאו בחפזון ממעונותיהם העירה מפני האימה שנפלה עליהם ואנו ג"כ בתוכם הקריאה

מפריעים בקריאה. כתיבה לא רציפה. לא תמיד יש סדר של זמנים, העניינים שונים ומגוונים, אך יש הרבה מאוד זיכרונות, ניכר ניסיון לסמן מדור 'זיכרונות'. הרבה הספדים, סיכומי שיעורים, דברי הגות. נוכח אירועי הזמן המובאים במחברת, אין ספק שניסה לכתוב יומן. יומן אחר כתב במחצית הראשונה של שנות הארבעים, ובו סיכם עניינים פרטיים ואישיים בצד חדשות המלחמה.

17. כינוי יהודי נושן לטורקיה.

18. הגנרל פבל (פאול פון) רננקמפף (1854-1918). החל מ-1905, עת התמנה לגנרל, היה ראש המטה הצבאי באזור וילנה, ולכן היה מוכר ליהודיה. במלחמה מונה לתפקיד מפקד הארמייה הראשונה, ובמסגרת זו נחל בעיקר כישלונות. הוצא להורג על ידי הבולשביקים לאחר שסירב להתגייס לשורות הצבא האדום.

19. בעקבות יואל ב, ו. ביטוי למבוכה גדולה ולכאב. מקביל לביטוי החז"לי "השחירו פניהם כשולי קדרה".

20. נופשים. משקפים מסורת של נפש קיצי ביערות.

21. מפרברי וילנה הנושקים ליערות שמסביב. על פי הנוסח המוכר יותר: אנטוקול, זברניץ, זקרטר.

הפתאומית של החילים בעלי התעודות האדומות²² של שנות 1914-1915 למלחמה כרעם בגלגל הלמה את כל ראשי היושבים, כל ראש לחלי וכל לבב דו, ²³ שפכו מרזבי דווילנה דמא ודמעטא.²⁴ מי שלא ראה היציאה של הגיוס (מאבליזאציע) בהפרד נאהבים ונעמים לא ראה נהי ושבר מענה נפש מימיו, הוי אבי! והוי אחי! הוי בן יקיר! והוי רע נאמן! נשמעו בחוצות. קול רעש גלגלים ואופני מרכבות בריצתם לא שנשמע מפני קול נשיקות יתמות שנשמע בהתנפל יונקים ועוללים על צוארי אבותיהם בצאתם את העיר. 'מתי תשוב אבא?' 'מתי נתראה?' 'אתה הולך למרחקים אל תתמהמה', ובעת ההיא נחמסו מחברתנו 'תפארת בחורים' נפשות יקרות ונעימות אבני הפנה של החברה כמו: צבי באדש (נשווי); אריה ליב געלפערען; איסר פיקעלני; אלתר שמועלעוויץ; ר' חיים נימצינסקע; הערץ אלשאן; ועוד נפקדו ממקומותיהם ולא מלאו אחרי הרקנות שנתהוה בהלקח מן החברה למלחמה מבחר בניה אלה, אשר התורה והחברה היו כל נחמתם וששונם בחיים לקח גם זיוה הודה והדרה²⁵ כי אלה היו מן החלוצים הראשונים התלמידים שנתגדלו על ברכי החברה טפחתם רביתם ועתה הלכו במלחמה אהה! אנחה עמוקה וכאב גדול בלב המורים והחברים בהפרד האהובים האלה מן החברה ובעוד אשר נמשך הגיוס האומלל והנה צרה אחרת צרה כמבכירה צרה העולה שבעתים על הצרות שקדמו לה בתמונתה המשונה והזרה הנושאת עליה חותם ימי הזעם והפראות של ימי הבינים, המעוררת זכרונות עצובים וכהים משנים שעברו, משנים אשר זכות האדם נרמס תחת רגלי האדם אור לא נגה בתבל – הצרה המשונה הזאת נקראת 'מנוסה' לא מנוסת חרב אשר ינוס חיל אחד מחיל אחר, זהו אורח ארעא, חק בחקי הצבא. הסטרטגיקה מסכמת על זה בכל מקום הסכימו חכמי המערכה להסוג אחורנית בשעה הדרושה לכך, ואז הכל שוין כגר כאזרח אין בזה משום משוא פנים ולא מקח שוחד, ואין בזה שום קנטור ושום תרעומות, ואדרבה יסורין של אהבה הם,²⁶ אלא 'מנוסה' ממין אחר לגמרי. 'מנוסה' הבדוקה ומנוסה היום שהיא מעין 'זיבורח יעקב'²⁷ הידוע. בבוקר לא עבות יצאה כחץ מקשת הפקודה: שבכל הגלילים הנמצאים סביב מערכות המלחמה ששם יהודים נחתים לא תמצא אף פרסה אחת יהודית. כדי לטהר את המקום ממרגלים.²⁸ ובכן כל הגליל הוילנאי וגליל הקורלנדי²⁹ המכילים

-
22. לא הצלחתי להבין מה טיבן. לפי ההקשר, כנראה מסמכים צבאיים המציינים שנות שירות או שחרור.
 23. בעקבות ישעיהו א, ה. ביטוי לכאב וצער מופלגים.
 24. בעקבות הבהלי, סנהדרין קט ע"א: בשעה שנפטר רבי יוסי הזילו דם מרזבי ציפורי.
 25. בעקבות רש"י לבראשית כח, י (מסתמך על מדרש בבראשית רבה): בשעה שצדיק יוצא מהעיר פנה הודה, פנה זיוה, פנה הדרה.
 26. בעקבות הבהלי, ברכות ה ע"א: ייסורים שבאים על אדם ואין להם פשר מובן הם ייסורים של אהבה.
 27. בעקבות הושע יב, יג. בהשאלה: בריחה מוחלטת, הבורח נותר חסר כול.
 28. על כל היהודים שחיו סמוך לגבול המערבי של האימפריה הרוסית הוטל לעזוב את מקומות מגוריהם ולנדוד מזרחה.
 29. פלך קורלנד, מצפון לפלך קובונה. לאחר המלחמה היה רובו חלק מלטביה ומיעוטו חלק מליטא.

בקרבתם בערך שש מאות אלף נפשות נהפכו להרי געש ויפלטו מקרבם בכח או משער כל היהודים היושבים בהם תחת שואה ושממון ביערים בכפרים. בשדות ועמקים התגלגלנה העצמות היבשות משפחות ישראל הפזורות. איפה לא התגלגלו המגורשים האומללים?! באורות סוסים, ברפתי בקר עם במקומות אשר אין חיה ועוף יכולים לחיות שם. מסע ארוך מענה לב ומדכא כוח הזורע דם ודמע של עשרים אלף משפחות גולים יהודים נמשך לאורך הדרך העלה מן העירות ווילקומיר וגלילה קידן יאנווא וכל סביבותיהן עד שירווינט זאסלי, זמר ששם עוד לא נגזרה הגזרה לקול צעקת ילדים ונאקת זקנים, שבים תשושי כח, המתעלפים ברעב וצמא נבקעה הארץ. קול אמות אומללות הפורשות בידיהן על עולליהן וילדיהן שנחנקו ונהרגו ונאבדו בתוך המהומה והמבוכה והמנוסה, בקע רקיעים. רבים מהזקנים והחלשים געו בדרך ונקברו שם. היהודים יושבי העירות הנ"ל שירווינט, זסלי זמר קדמו אחיהם האומללים ה'פליטים' (□)³⁰ באהבת נפש ובתאות לב מיד נערכו שולחנות ברחובות עיר והושמו לפני ה'פליטים' כל מיני אכל, קפה, חלב, מרק בשר למען החיות את נפשם הצחה והצמאה אשר התעלפה בדרך, זה היה ביום ראשון של חג השבועות תרע"ו,³¹ ובו ביום נגזרה גזרה גם על היהודים יושבי עיר הבצורה קובנה,³² עוד בבקר בהיות כל העם בבתי כנסיות ובתי מדרשות והידיעה המרגיזה והמרעישה כי מסעות מלאים ככלוב מלא עוף³³ – גולי קובנה עומדים על התחנה ומחכים לעזרת אחים מהירה להחיות את נפשותיהם ונפשות עולליהם העטופים ברעב וצמא – התפשטה בעירו וילנה, ויקם שאון בעיר בתי התפילה התרוקנו מהר מאין אדם נסגרו, והתסיסה גברה ברחובות קריה כל ידים עסוקות, כל הרגלים ממהרות לרוץ, רצים אצים דחופים ומבהלים נדיבי העיר ועסקניה, זקנים וצעירים, בחורים ועלמות אכן אין מספר וסלי אכל בידיהם סובבים זוגות זוגות על כל בית ובית וכל אחד ואחד אפילו הדל שבישראל מציל מפיו את אכלו ומנדב לטובת אחיו הגולים. המקום לצבירה ולצריירה ולהובלה נועד חצרו של הגביר העסקן הצבורי מר פעליקס דעסלער רחוב צויעטנו חצר 9 ששם גר גם העסקן הידוע הנדיב יו"ר של חברת 'תפארת בחורים' מר עזריאל ב"ר מאנס ז"ל שעסקין. אבל חבל! ההתעסקות הרבה הזאת והטפול הגדול בדבר פקוח נפשות זה אשר עלתה ביגיעה וזעה כי הימים היו ימי שרב וחם גדול לא הגיעה המטרה. שוטרי התחנה לא נתנו לגשת, האומללים הגולים נשקפו בעד האשנבים בעינים כלות ובקשו אכל למו להשיב את נפשם וההשתדלות נדחתה, וכן נסעו המסעות רעב וצמא מעבר מזה כאב לב מסתר וזאבון נפש מעבר מזה. ואחינו הוילנאים לא הרפו ידיהם ויחישו להביא אכל לאחיהם הגלים בתחנת ויליקה הסמוכה,

30. חסר ביומן.

31. בדבריו כאן נפלה טעות! צריך להיות תרע"ה.

32. החל מסוף המאה ה'19 הקיפו הרוסים את קובנה במבצרים. כל מבצר כונה 'פורט' וצוין במספר.

33. הכוונה לקרונות רכבות המשא. הדימוי, בעקבות ירמיהו ה, כז, מדגיש את הצפיפות הרבה.

שם אסתיעא מילתא³⁴ וישיבו מעט את נפש העוללים והיונקים הזקנים והחלשים אשר לשונם בצמא נשחה במים ביין, בחלב וקפה בבשר חמאה גבינה בלחם ובחלה.³⁵ בין אלה הפליטים השולחים³⁶ היו גם רוזני ישראל גבורי עדת ישראל שבקובנה הר"ר הגביר הנדיב המשכיל המפורסם הח' איסר דוב בער וואלף והגביר הנדיב סלויזיג³⁷ ועוד גבירים אחדים, מספרים כי הקומנדט הקובנאי³⁸ הציע ברגעים האחרונים לפני השלוח לפני ידידו מכירו הגביר הנ"ל מר וואלף לנסוע מהעיר במרכבתו הכבודה של הקומנדאט והוא דחה הצעתו, 'עמי בגלה! ואני עמהם! אחים אנחנו לצרה' ובעינים זולגות דמעות לקח חבילה עם פתו תחת זרועו ויצא עם אחיו בגלה. המסעות עם הגולים שלחו לערים הפנימיות במדינת רסיה,³⁹ לפולטבה, יקטרינסלב ועוד. ומפה נשלחו עגלת רבות טעונות כל טוב לזסלי, שירווינט זמר ששם התגוררו הנדחים, מיד נוסד בוויילנה ע"י עסקני הכלל הכי נכבדים כמו: הרה"ג רח"ע גרדזנסקי⁴⁰ ו' בונימביץ'⁴¹ עליסאה⁴² ד"ר נ. רחמלביץ⁴³ ועוד ועד זמני אשר פתח סניפים שונים בעירו⁴⁴ הנ"ל לדאוג בעד גורל האומללים לכלכלם במעון מזון והלבשה לע"ע בטרם ישלחו הלאה כמו אחיהם הקובניים ותהי מני אז וויילנה ירושלים דליטא מקום מחסה ומקלט לכל אומלל פליט נודד. היא היתה המרכז הגדול לרכז כל עניני העזרה והתמיכה להפליטים, בועד הגדול הזה נכנס בתור חבר פועל ברון גינזבור מס' פטרבורג,⁴⁵ עבד במסיחות נפש נפלאה, רוחם הטהור המלא נדיבות

-
34. מילולית: הסתייע הדבר, הצליח, יצא לפועל (בדרך כלל מנוסח על דרך השלילה. בעקבות הבהלי, כתובות ח ע"א).
35. על הגירוש ועל העזרה שהושטה ראו: קליבנסקי, תשע"ז, עמ' סה-עט.
36. כנראה השלוחים.
37. הכוונה לסלויזיץ, משפחה חשובה ביותר בקובנה. היו עוד שכתבו שם זה בגימ"ל ולא בקו"ף.
38. המושל הצבאי של קובנה.
39. הכוונה לרוסיה. אולי התכוון להיגוי הרוסי, רַאסְיָה.
40. הרב חיים עוזר גרודזינסקי (1863-1940) היה אישיות תורנית מפורסמת. הוא היה רב ידוע ביותר בוויילנה, ובשנות השלושים רבה של העיר (קהילת וילנה קיבלה עליה כבר בשלהי המאה ה'18 - אחרי מה שנהגים לכוון 'מחלוקת הרב' - לבטל את משרת רב העיר, ורק בשנת 1929 דרשו השלטונות הפולניים לערוך בחירות למשרה זו).
41. בנקאי ידוע ופילנתרופ. כתב זיכרונות, ראו: בונימביץ, 1928.
42. לא ברור.
43. נחמן רחמילביץ (1879-1941) היה עסקן, בעל תואר דוקטור לפילוסופיה מאוניברסיטת היידלברג. הוא היה פעיל בוועד להצלת הפליטים, חבר מועצת העיר וילנה, חבר בבית המחוקקים הליטאי וסגן שר בממשלת ליטא, הוא עלה לארץ ב'1934.
44. יכול להיות: בערים.
45. הכוונה ליוסף גינזבורג, דור רביעי למשפחת הברונים היהודיים מסנט פטרבורג. קודמיו היו יוסף, נפתלי הרץ (הוראצי), דוד.

של אבותיו נ"ע המפורסמים בצדקת פרזונם בישראל⁴⁶ – פעם קרבו לעבור בכל העירות הנ"ל ויתודע לכל אחיו הגולים, מקטן ועד גדול, באהבה וחמלה רצויה התיחס אליהם בזסלי התורם הברון בבית הנכבד ר' רפאל אראן גדודים מתנדבים חלוצים מן הצעירים, ביניהם: תלמידי בתי הספר הראשונים – גימנסיות סטודנטים, עוזרים בבתי מסחר שונים, וגם בני בע"ב בעלמא, אשר ביניהם מצטיין טוב פעלו הצעיר יסל – החישו מפלט לאחיהם האומללים, ויטושו בערים ביערים ובכפרים לאסוף הפליטים ולהביאם בעגלות ווילנאה, בכמה יערות נמצאו זקנים ועוללים רזים, פצועים, שבורי יד, שבורי רגל, נחר גרונם בצמא, עטופים ברעב.

הבאת הפליטים לוויילנה ומפה הלאה התחילה להיות תכופה ונמרצה ותהי למחזה יום נורא אשר בו נשקפו הטפוסים הגלותיים בכל קוי צבעם היותר שחורים כאשר בדורות שעברו, גלות בבל, גלות ספרד, גלות רומניה. מדי יום ביומו נראו ברחובות תועים נודדים חדשים ילקוט על שכמם ומקלם בידם 'חשך משחור תארם', 'צ'פד עורם על עצמם'.⁴⁷ הרחובות היו מלאות כצאן עניים אשר בן לילה נתדלדלו, נתרשושו, נתבזבזו יצאו מנכסיהם נקי בלתי כסותם על עורם. עשירים אדירים אשר הונם בערך מליון או מליונים נהפכו פתאום לפושטי יד, למקבלי צדקה לסובבים על פתחי נדיבים. מקום הועד הזמני לתמיכת נודדים בני הגלות החדשה היה אז חצר של קריינגעל רחוב פרעווברעזווסקע כלו היה מוקדש רק לטובת הפליטים' בחדרים היפים והגדולים של הגימנסיה 'גשוושץ'אקטירלסון' שנתבטלה ויצאה מווילנה, היו לשכת הסופרים, הגזברים המזכירים המתעסקים בועד, שם נתקבלו הבקשות המאולפות והמרובבות⁴⁸ ושם נתמלאו שקים מלאי סוכר, כדים מלאי חלב, תבות גדולות מלאות ככרות לחם וכל מיני תמחוי שהיו שם תמיד התחלקו תמיד ע"י הצעירים והצעירות שהיו ממונים על זה בין כל הפליטים הבאים להושיט יד ולבקש עזרה, שם קבלו הפליטים שכר מעונם שהיה להם לשלם כל אחד כפי שקצבו לו. גבירים, נדיבים רבנים גאונים, בינוניים, עובדים הכל פנו לשם, והכל נענו, המהומה העירוביאי, הלחץ והדחק האי סדרים והפרעות היו שם עד והרעש, קול יתומים ואלמנות, זקנים תשושי כח אומללים רעבים, צמאים, נבללו בהרמוניא מיוחדת בת קולות שונים שהתפרצו במדה מרובה ויעוררו בכי, חמלה כאב לב ממושך בלב כל רואיהם, פלצות בעתתנו בבואי בפעם הראשונה לבקש שם עזרה בעד דודי ודודתי האומללים גולי זוסלי אשר הוגלו אח"כ עם כל הגולה אשר הגלתה⁴⁹ – והנה קול מחריש אזנים עלה באזננו, זה גונח מקרב לבבו השבור לרסיסים. זה נאנח, זה צועק 'הצילונו!' בארך המסדרון מוטלות

46. 'פרזונם' בעקבות שופטים ה, יא, ושם רומז לישועה שלישיבים פרזים; אולי רומז, בשינוי סדר האותיות, ל'פרזונם', בעקבות 'נדיבות אבותיו', משפחת גינצבורג.

47. בעקבות איכה ד, ח.

48. כלומר לאלפים ולרבבות.

49. בעקבות אסתר ב, ו.

חבילות חבילות כרים, כתות, בגדים ישנים, מטלטלים שונים, מפוזרות, מושלכות על הקרקע, ועליהן שוכבים כבולי עץ עיפים מעמל הדרך, אבות אמהות ילדים, המהומה גדולה כ"כ עד כי העוברים שם רומסים בלי כונה על האומללים בתוך כך והנה עגלות חדשות מלאות פליטים הובאו שם לתת להם מעון ותמיכה 'מנין אותם אומללים?' שאל אחד מתוכנו. מגרונקישאק!⁵⁰ ועוד עירות אשר שולחנו עפ"י פקודה חזקה ונמרצה עד כי לא הספקנו אפילו לכסות מערומינו. כלם היו ערומים מגללים בסמרטוטים מגאליים המעוררים געל נפש ורחמים ביחד. אוי לעינים שכך רואת הוציא כל אחד מפיו במנוד ראשו אנחה השוברת את כל הגוף. יצאתי החצרה והנה מחזה קורע לב ממש נגדי, תחת גג ארוך אחד באורוה ארוכה מאד, מוטלים על הקרקע כמו גרעינים באשפה קבוצות קבוצות נודדים ותרמיליהם בידיהם חבילות בגדים מעופרים בחול ועפר הדרך תחתיהם. עוללים יונקים נשים באין אוכל כמו בולי עץ שוכבים ונוחרים בשנה חזקה. הכרתי בין האנשים הערים רבים מבע"ב [=מבעלי בית] קידאן שסעדתי אצלם עוד בהיותי בחור עני הזכירני ימי נעורי שבלתי שם,⁵¹ וכל אחד שקם מן הרצפה היה נדמה כהדין תרנגולתא דמתנערא מעפרא,⁵² אבק רב מכסה את כלם. מחזה נורא זה לא אשכח כל ימי חיי. בעת ההיא לוקחו בעון מרגלים (כלומר שנחשדו אחב"י [=אחינו בני ישראל] בריגול) רבנים אחדים ונכבדים אחדים: הרב הגאון ר' חיים אברהם ש"ס אב"ד [=אב בית דין] דזוסלי, הרב הגאון קפלן מגילון,⁵³ הר' מדרשונסק⁵⁴ ר' אליו זכריו מישעלעוורץ,⁵⁵ ר' מיכאל קלצקי ועוד נכבדי זסלי, כולם אוסרו באחד הבתים אשר בעיר המחוז טראק⁵⁶ תחת משמרת מסח חזקה. כה ישבו שבועות אחדים עד אשר יצאו וכל בני עריהם שולחו לפלכים הרחוקים.

ישיבתם בכלא הטילה סער גדול פה בוילנה. גם פה פחדו פחד כל גדולי העיר וחשוביה פן גם עליהם תעבור הגזרה הזאת ופן גם עיר גדולה כמוה תידון בשילוחין. החרדה היתה כ"כ גדולה עד כי רבים מחמת אימת הדין הקשה נסו, נסעו נחבאו המהומה גדלה בעיר עד כי כל אחד טען מקלו וחבילתו בידו והיה נכון לעבור בגולה והשמועה החזקה כי עוד ימים מספר ווילנה נהפכת כי העיר (היהודים שבה) תצא בגולה.⁵⁷

50. העיירה גרינקישאק.

51. לסרואלוב היה ענף משפחתי בקידאן, והוא הרבה לבקר את מאיר סרואלוב, שהתגורר בה. ידוע שהתרים בבית המדרש בקידאן למען יישבו ארץ ישראל.

52. בעקבות ביטויים תלמודיים המתארים את התרנגול המסתובב בעפר ומתנער ממנו. מדגיש את העפר הרב שדבק במגרשים.

53. כנראה העיירה גלואן.

54. כנראה הרב מדרשונישוק.

55. כנראה ר' אליה זכריה מישעלעוויץ.

56. העיר הקטנה טרוקי, טרקאיי, לא הרחק מווילנה.

57. בשלב זה אכן עזבה את העיר מרבית המנהיגות היהודית, כולל הרב חיים עוזר גרודזינסקי.

ומי יודע מה היה סופה, לולא השתדלנות החזקה של הרה"ג רב העדה מר יצחק רובינשטיין⁵⁸ עם הנכבד המפורסם מר יעקב (יעקל) פרנס ועוד אחדים מטובי העיר שפעלה על המצביא הראשי נ. נ.⁵⁹ לעצור בעד הגזרה והעיר יצאה מן המבוכה ותשאר על מקומה. אך תחת יציאה ע"י הרשות זו נברא מן יציאה ברשות עצמה אחרת ואווקואציע [=פינוי] שמה שמוע שמעו כי חיל האשכנזים מתקרב והולך אל העיר, התחילו לצאת את העיר, בתחילה כל מוסדות ובתי ספר הממשלה ואח"כ כל בתי המסחר הפרטיים הפבריקאות ועוד כאלה הבאים במו"מ עם הרוסים שגרו בתוכם זה כמה וישתרו ביניהם – הם משרתיהם עוזריהם קרוביהם וקרובי קרוביהם וכל מי ששיך להם. היציאה הזאת הניחה את חותמה הבולט על העיר פחתה לגמרי את צורתה המשמחת, ירד שאונה המונה ועלז בה, ההדלדלות והרקנות בחיים נכרו הרבה על כל צעד ומשעל. חדלו שריקות בתי חרושת המעשה, חדל שאון הפועלים בחוצות, דומית קבר התחילה להראות בעיר, אופני המסחר עמדו מלכת.

לפי המחבר, כתיבתו עוסקת ב"שנות תרע"ה, תרע"ו, תרע"ז 1914-1917", אם כי בפועל הכתיבה נוגעת לימי השלטון הרוסי. בפועל כתיבתו מסכמת את אירועי המלחמה עד "שמוע שמעו כי חיל האשכנזים מתקרב והולך אל העיר"; פעמי צבא גרמניה הם אפוא הרקע לתיאור האחרון של העיר והקהילה. דבריו אינם עוסקים במישורין למצב תחת עול הכיבוש הגרמני, אלא מלמדים על הרקע בעיר לתקופה הגרמנית הממששת ובאה.

אפשר להצביע על כמה נקודות מרכזיות בתיאור נקודת מבטו של הכותב על קורות העיר בשנים הנדונות. נקודה אחת היא השימוש במועדים; חרף המגמה לארגן את המסופר בתבנית היסטורית-כרונולוגית, הוא איננו מרבה בציון תאריכים מדויקים. למעשה מועדים מסוימים בלוח השנה שהזכיר בדבריו הם שניים: את תחילת המלחמה בשנת תרע"ד הדגיש - נוסף על ז' באב, יומה הראשון - באמצעות תשעה באב, יום האבל הלאומי המיועד לפורענות מימים ימימה,⁶⁰ ואת הגירוש מקובנה באמצע חג השבועות, מתן תורה,

58. הרב יצחק רובינשטיין (1880-1945) היה מהדמויות המרכזיות וממנהיגי החשובים של יהדות וילנה בפרט ופולין בכלל. תפקידו החשוב היה, כך נראה, רבה של וילנה, רב מטעם, תחילה בשלטון הרוסי, ואחרי המלחמה, בהוראת השלטון הפולני של וילנה, נבחר עם הרב חיים עוזר גרודזינסקי. הוא שילב בדמותו עסקנות ציבורית ויוזמה בתחומי החינוך ובתחומים אחרים. הוא היה גם פוליטיקאי ושתדלן למען הקהילה. היה ציוני בהכרתו ומנהיג 'המזרח' בעיר נוסף לחברותו בסיים הפולני בין שתי המלחמות. הרב סרואלוב היה ממקורביו. ראו להלן הערה 74.

59. ראשי התיבות של ניקולאי ניקולייביץ (רומנוב), המצביא הראשי של הצבא הרוסי ודודו של הצאר.

60. בכתיבה המאופיינת בצביון דתי על אודות אירועים הקשורים בתשעה באב נוהגים לציון גם את מלחמת העולם הראשונה.

בשנת תרע"ה.⁶¹ אין אלו תאריכים היסטוריים גרידא; במודעות לערכם כסמלים בטקסט ספרותי ומתוך ההשוואה למעמדם בעולם היהודי הם מדגישים את הכאב הטמון באירועים ואת עוצמתם.

עוד נקודה מרכזית בתיאור נקודת מבטו של הכותב היא תיאורה של תחילת המלחמה. סרואלוב הטעים מאוד את ההפתעה הבולטת, בייחוד בתיאור ה'קייצינים', ששלוות חופשת הקיץ שלהם נפסקת באבחת הודעה, את חוסר האונים, "לא ידעו אנה לנוס ואנה לפנות לעזרה", ואת היעדר המוכנות המוחלט למלחמה.⁶² חוסר האונים התעצם שבעתיים עם הגיוס הכללי, שהוביל לפרדות קורעות לב: "קול רעש גלגלים ואופני מרכבות בריצתם לא שנשמע"⁶³ מפני קול נשיקות יתמות שנשמע בהתנפל יונקים ועוללים על צוארי אבותיהם בצאתם את העיר". אכן, כבר מראשית המאה ה-19 איים על יהודי רוסיה הגיוס לצבא הצאר - שפעמים היה חטיפה - אבל פלחים רבים ביהדות זו הצליחו לחמוק מן הגזרה ההיא, אך לא בבוא המלחמה הזאת.⁶⁴ מבחינה זו סרואלוב, המתמקד בזווית הנוראה של הגיוס, שהיה לדידו כפוי לגמרי, מתעלם מפרצי הפטריוטיות הלא-מעטים שגילו יהודים בתחילת המלחמה, ובאו לידי ביטוי גם בהתגייסות מרצון.⁶⁵ אפשר שהדבר נובע מראייתו המאוחרת במקצת, המאפשרת ניתוח אובייקטיבי יותר של היחס הראוי לאימפריה הרוסית, ושמה מגישתו האורתודוקסית, שהתקשתה להשלים עם המגמות של פטריוטיזם רוסי בחברה היהודית.

הפגיעה האנושה שפגע הגיוס הכפוי במרקם המשפחתי של יהדות וילנה בפרט - ושל עיירות ליטא ועריה בכלל - תוארה במקומות רבים;⁶⁶ כאן דגש מיוחד מושם על הפגיעה

61. במקור נכתבה בטעות שנת תרע"ו.

62. הדברים עולים הרבה בספרות העוסקת במלחמת העולם הראשונה.

63. צריך להיות שלא נשמע.

64. ראו: זלקין, תשס"ו.

65. קליבנסקי, תשע"ז, עמ' סו-סז.

66. בספרות: "כשפרצה המלחמה נגד הגרמנים נלקח הנגר לצבא. הוא נשלח למזרח פרוסיה עם הגדוד האורנבורגי הראשון, שחנה בוויילנה, ומרל זכורה הייתה לה ימים רבים יללת הנשים בשעת פרידתן מבעליהן - טירונים שגויסו יחד עם בעלה. לאחר זמן קצר הגיעו מן החזית ידיעות, כי הגדוד האורנבורגי נשחקע בסביבות מזרח פרוסיה בביצות עמוקות ונכחד שם. לא ניצלו אלא מתי מספר. מרל קיוותה כי בעלה בניצולים. המתניה אפוא עד שתסתיים המלחמה ואיזיק בעלה יחזור מן השבי. בינתיים נכנסו הגרמנים לוויילנה, ובעיר נשתרר הרעב הגדול" (גראדה, תשכ"ח, עמ' 5-6). בזיכרונות: גיטל פומרנץ כתבה זיכרונות מאורלובה על הניימן, באזור בלורוסיה. למקום אופי ליטאי. "אורלובה, עיר מולדתי": "בוקר אחד הגיע אבא מבית המדרש וסיפר נרעש מאוד כי מלחמה פרצה [...] בשוק וברחוב כבר פורסו מודעות ענק שכל הגברים מגיל 20 עד גיל 35 חייבים להתייצב בלשמות הגיוס וכי היום אחר הצהריים תיערך

בשדרת הארגון תפארת בחורים, שסרואלוב עמד בראשו: "ובעת ההיא נחמסו מחברתנו 'תפארת בחורים' נפשות יקרות ונעימות אבני הפנה של החברה", וכאן באה רשימת המגויסים. אכן, המשבר שגרם הגיוס ההמוני היה אישי ומשפחתי אך גם חברתי; בעיירות הקטנות תהו איך ייראו חיי הקהילה ללא שכבת גיל מסוימת;⁶⁷ בוילנה הגדולה בחנו גם את הארגונים ואת החברות שברגיל היה להם תפקיד חשוב בגיבוש חוסנה של העיר היהודית, ועתה נטו להתפרק.

עוד נקודה קשורה לגירוש, שסרואלוב - במעין מנגנון פסיכולוגי של 'עוד זה מדבר' - תיאר כמתגלגל מתוך הצרה הראשונה: "ובעוד אשר נמשך הגיוס האומלל והנה צרה אחרת צרה כמבכירה",⁶⁸ והיא "צרה העולה שבעתים על הצרות שקדמו לה בתמונתה המשונה והזרה הנושאת עליה חותם ימי הזעם והפראות של ימי הבינים". סרואלוב רמז לגירושים מאנגליה, מצרפת ומספרד, הזכורים לשמחה. בה בעת הבנה סרואלוב, במה שמצטייר כניסיון לראייה היסטוריוסופית, את מסכת הגלויות היהודית "כאשר בדורות שעברו, גלות בבל, גלות ספרד, גלות רומניה".

סרואלוב תיאר את הגירוש מכמה צדדים. הוא היה ער לעילת הגירוש - עלילת הריגול היהודי - "שבכל הגלילים הנמצאים סביב מערכות המלחמה ששם יהודים נחתים לא תמצא אף פרסה אחת יהודית. כדי לטהר את המקום ממרגלים", והדגים דוגמה קיצונית להיקלטותה של עלילת הריגול:

בעת ההיא לוקחו בעון מרגלים (כלומר שנחשדו אחב"י בריגול) רבנים אחדים ונכבדים אחדים: הרב הגאון ר' חיים אברהם ש"ס אב"ד דזוסלי,⁶⁹ הרב הגאון קפלן מגילון הר' מדרשונסק ר' אליו זכריו מישעלעוורץ,⁷⁰ ר' מיכאל קלצקי ועוד נכבדי זסלי כולם אוסרו באחד הבתים אשר

בבית הכנסת אסיפה רבתי, בה ינאם הרב בפני כל תושבי העיירה - ומוזמנים לבוא גם נשים וילדים. כל תושבי העיירה באו לבית הכנסת. אותה אסיפה לא אשכחנה לעולם. בנאומו נפרד הרב מכל אלה שגויסו לצבא. הוא בירך אותם ותיאר בפניהם כיצד תיראה אורלובה ללא בחוריה צעירה, ללא אלה שהם מגיניה ומפרנסיה, תהילתה ותפארתה. ובעת אומרו דברים אלה פרצה פתאום יללה מכל קצות הבית. נחלי דמעות נשפכו" (מאירוביץ, חש"ד, עמ' 88-89).

67. "כיצד תיראה אורלובה ללא בחוריה צעירה, ללא אלה שהם מגיניה ומפרנסיה, תהילתה ותפארתה" (מאירוביץ, שם).

68. בפועל אמור היה הגירוש הרשמי להסתיים ב־15 במאי 1915.

69. ר' אברהם חיים ש"ס (1888-1938) היה רב בז'וסלה. ידוע בספרו 'כנסת ישראל' (תרצ"ח).

70. על שמות אלו ראו לעיל הערות 56-57.

בעיר המחוז טראקי תחת משמרת מסח חזקה. כה ישבו שבועות אחדים עד אשר יצאו וכל בני עריהם שולחו לפלכים הרחוקים.

סרואלוב נגע במספרים ובמקומות; זהו "מסע ארוך מענה לב ומדכא כוח הזורע דם ודמע של עשרים אלף משפחות גולים יהודים נמשך לאורך הדרך העלה מן העירות ווילקומיר וגלילה קידן יאנווא וכל סביבותיהן עד שירווינט, זאסלי, זמר ששם עוד לא נגזרה הגזרה". הגירוש - סרואלוב הסביר היטב - התמקד באזור קובנה, העיר בעלת החשיבות האסטרטגית הנכבדה, "עיר הבצורה קובנה", על שום שהוקפה במבצרים (פורטים) בשלהי שלטון הצאר. מנקודת הראות של וילנה בלטו אזורי הגירוש בוילקומיר, בקידן וביאנובה וסביבותיהן בפלך קובנה, ואילו יהודי שירווינט, זסלי וז'מר, הקרובות יותר לוילנה, כפי שדייק סרואלוב, "ששם עוד לא נגזרה הגזרה"⁷¹; לא נפגעו בשלב זה ואף הצליחו לסייע לאחיהם.

בתוך זה נקודה מעניינת קשורה למבט האישי, המפגש של הכותב עם קרובי משפחתו, לאחר שהתברר כי הגיע גם תורה של ז'סלי, שלא חוותה את גל הגירוש הראשון: "פלצות בעתתנו בבואי בפעם הראשונה לבקש שם עזרה בעד דודי ודודותי האומללים גולי ז'סלי אשר הוגלו אח"כ עם כל הגולה אשר הגלתה". וכך גם פגש את מכריו מימי ילדותו: "הכרתי בין האנשים הערים רבים מבע"ב קידאן שסעדתי אצלם עוד בהיותי בחור עני הזכירני ימי נעורי שבילתי שם"⁷².

כאן אנו מגיעים לעוד נקודה, שהיא כמדומה הנקודה הבולטת בתיאורו: התארגנות הסיוע לפליטים בוילנה. סרואלוב התחיל במניית גילויי העזרה הספונטנית למגורשים שישבו ברכבות משא ומגמתם פלכי דרום רוסיה:

ויקם שאון בעיר בתי התפילה התרוקנו מהר מאין אדם נסגרו, והתסיסה גברה ברחובות קריה כל ידים עסוקות, כל הרגלים ממהרות לרוץ, רצים אצים דחופים ומבהלים נדיבי העיר ועסקניה, זקנים וצעירים, בחורים ועלמות אכן אין מספר וסלי אכל בידיהם סובבים זוגות זוגות על כל בית ובית וכל אחד ואחד אפילו הדל שבישראל מציל מפיו את אכלו ומנדב לטובת אחיו הגולים.

71. מהערך על ז'סלה בפנקס הקהילות ליטא משתמע שלא היה גירוש, ולהפך, קלטו מגורשים; אך היה איום בגירוש: "במשך זמן מה ריחפה גם על יהודי ז'סלה עצמם סכנת גירוש, משום שסירבו למסור לשלטונות בני ערובה. כונת השלטונות הייתה להוציא את בני הערובה להורג אם ימצאו יהודים שריגלו לטובת האויב (הגרמנים). באסיפה סוערת של יהודי ז'סלה, שהתקיימה בבית הכנסת נדחתה דרישת השלטונות למרות האיום בגירוש" (פנקס הקהילות ליטא, עמ' 283).

72. כאמור, הוא הרבה לבקר את בני משפחתו בקידאן. ראו לעיל, הערה 52.

ובעקבות העזרה הספונטנית באה ההתארגנות לגולים שנדדו לעיירות הסמוכות בעגלות או ברגל. עד מהרה צמח הסיוע עד שהובילוהו "הרה"ג רח"ע גרדזנסקי, י' בונימביץ ד"ר נ. רחמלביץ". לנוכח חומרת הבעיה התחייב ארגון ברמה עירונית-קהילתית, כולל מקומות לאחסון מזון ולמגורים זמניים לפליטים. אכן, חרף הגיוס שפגע בצעירי קהילת וילנה והקשיים שליוו את חיי היום-יום שלה הצליחה הקהילה לאזור עוז ולגלות את החוסן הנדרש כדי להתמודד עם צרת הגירוש.

כווילנאי טיפוסי הרבה סרואלוב לדבר בשבחה של עירו, ומבין השיטין מבצבצת גם כאן גאוותו על התנהגות הווילנאים לנוכח זרם הפליטים. ואולם את התמונה המצטברת כולה קשה היה לצבוע בגוני ורוד. בסיום דבריו סרואלוב תיאר את המשבר הגדול של ערב הכיבוש הגרמני, את החשש שגורלה של וילנה לא ייטב מגורל קהילות יהודיות אחרות בליטא, "השמועה החזקה כי עוד ימים מספר ויילנה נהפכת כי העיר (היהודים שבה) תצא בגולה", ואת התרסקות הבסיס הכלכלי עקב יציאת בתי החרושת מהעיר: "היציאה הזאת הניחה את חותמה הבולט על העיר פחתה לגמרי את צורתה המשמחת, ירד שאונה המונה ועלו בה, ההדלדלות והרקנות בחיים נכרו הרבה על כל צעד ומשעל. חדלו שריקות בתי חרושת המעשה, חדל שאון הפועלים בחוצות, דומית קבר התחילה להראות בעיר, אופני המסחר עמדו מלכת".

כל אלו שימשו רקע לקשיים הגדולים שיהודי וילנה היו עתידים להתמודד עימם בשנים הבאות תחת עול הכיבוש הגרמני.

על רקע "דומית קבר" המאפיינת את העיר, ובייחוד על רקע החששות הגדולים מגירוש יהודי וילנה, מתנשאת אליבא דסרואלוב דמותו של הרב יצחק רובינשטיין: "השתדלנות החזקה של הרה"ג רב העדה מר יצחק רובינשטיין", אשר "עם הנכבד המפורסם מר יעקב (יעקל) פרנס ועוד אחדים מטובי העיר" מנעו את הגירוש הצפוי. אכן, סרואלוב היה ממקורביו של הרב רובינשטיין, וזיקתו לרבה (מטעם)⁷³ של וילנה עולה בין השאר מהקטע שיובא להלן.

73. 'רבה מטעם' נוגע לתקופה שכינה בתפקיד זה בימי השלטון הרוסי כבר מראשית המאה ה-20. המחלוקת הגדולה על מינוי הרב לוילנה על פי דרישות השלטון הפולני בסוף שנות העשרים של המאה אינה מעניינתו כאן (על הסוגיה ראו: בייקון, 1998).

ההכרזה בסן רמו – על ציונותם של סרואלוב ושל הרב חבינשטיין

עם תום מלחמת העולם באו לכלל הבשלה אחדות מהאידיאולוגיות הגדולות שהגיעו לוילנה כבר בשלהי המאה ה-19 וראשית המאה ה-20, ומימושה של אחת מהן - הצלחת המהפכה הסובייטית - עורר עניין ופרשנות בקרב דרשני וילנה:

גם הרבולוציה הרוסית של שנת 1917 מצאה לה מקום בדרשות המגידים. הם ראו בה השגחה פרטית, שהיו מרימים אותה על נס ומביאים אותה בתור ראייה לאמונה בשכר ועונש, אחרי כל אלה שלחצו ועינו והגלו את היהודים נתענו ונדונו לגלות גם הם. בחצר בית הכנסת וב'קלויזים' היה הקהל מרבה לשוחח ולטפל בדבר הרבולוציה יומם ולילה ברוב שמחה והתפעלות.⁷⁴

מבחינת סרואלוב לוו המאורעות בהתחזקות תודעתו הציונית. אכן, אגודות תפארת בחורים, שצמחו כפטריות אחר הגשם בעיירות ליטא בשלהי המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20, נטו לציונות.⁷⁵ סרואלוב, שהקים אגודה שכזו בעיר הגדולה וילנה, שאב מהן השראה. סרואלוב היה אפוא ציוני בכל רמ"ח אבריו, והגיב כציוני בשנת 1920 על ההצהרה שהועלתה בסן רמו:

'בשרת ארץ ישראל'

ביום ו עשק סדר אחו"ק [=אחרי מות קדושים] יב אייר תר"פ הגיעה הבשרה המשמחת כי המועצה העליונה (העכסטער ראט) של ההנהגה המאוחדת (אקאנטע) של הממלכות האדירות אנגליה צרפת (פרנקרייך) איטליה ועוד ממלכות אשר הקרימה⁷⁶ את הדקלרציה הצהרה של בלפור שר החיצון האנגלי להכניס בספר ברית אמנת השלום הכללי את הסעיף של הכרת זכותו של עם ישראל על ארצו העתיקה 'ארץ ישראל' תחת חסותה של אנגליה ביום ש"ק תז"מ [=תזריע מצורע] ו אייר תר"פ 24 אפריל 1920 ב'סאן רעמא' (איטליה)⁷⁷

74. לונסקי, 1921, עמ' 58.

75. רוזנסון, 2014; רוזנסון, תשע"ג.

76. כנראה אשר קיימה.

77. ועידת סן רמו נערכה ב'16-19 באפריל 1920, ואושרו בה החלטות של נציגי מעצמות ההסכמה שנפגשו בפברואר של אותה שנה בלונדון. גורם חשוב בהחלטות היה הסכם סייקס-פיקו, שקבע את החלוקה בין האזורים שעתידיים להיות בחסות צרפת לבין אלו שיהיו בחסות בריטניה. הצהרת בלפור עוגנה בהחלטות הוועדה.

כמו גל של גאולה התרומם אז, כמו שופרו של משיח נשמע, כמו פני הגואל נראו. ברק של אור חדש המאיר על ציון הבריק בעיני כל, התרוממו הלבבות הבורות התעודד הרוח הדתי, התאמצו ברכים כשלות, התחזקו ידיים רפות, התקומם הגו הכפוף העברי. חירות רוח ישראל, מחזה אחר מחזה, תמונה אחר תמונה.

אבות ובנים נשקו, זקנים ונערים חבקו, ישישים בוכים בדמעות גיל. קמטי הגלות מעט מעט מתפשטים רעננות מופיעה על הגוף העברי אשר כמעט בלה מזקן. 'חלוצים' חדשים מתגלים, מתגלים בכח אביר, בכח קסם נורא, הם מוכנים ומזומנים להיות מן הראשונים ההולכים לדרוש את שחום ציון אמם, מקדישים הכל בשביל אמם, קול שירי ציון נשמע בחוצות, ההמנון הלאומי 'עוד לא אבדה תקותנו' הדגל הלאומי 'הלבן כחול' והתערוכה הלאומית בחלונות, במעקות ועל הגגות קוראים ברמה: הגיעה השעה המוכשרה שחיתם לה בכליון עינים זה אלפים שנה בגלה בשבי שובו בנים לגבולכם! שובו בנים למנוחתכם! ים וצפון דרם ומערב יביאוך אל מקום קדשך. רגשיים שונים רגשי קדש מתרוצצים ממלאים את הלבבות מבלי משים מתפרצת הקריאה הגאולה באה ועוד מעט נהיה בירושלים עיר הקדש.

מה שדרש הרב הגאון ר' יצחק רובינשטיין שליט"א רב לעדת ישראל בוילנה ביום ש"ק פ' קדושים כשהגיעה הבשורה מ'סאן רעמא' על הכרת זכותו של עם ישראל על ארץ ישראל.⁷⁸

באור השיר 'בשוב ה' את שיבת ציון היינו כחולמים', שמחת הגאולה הפתאומית כל כך תפריע אותו עד שנהיה 'כחולמים' כמי שמקיץ מחלום, נדהם ונפעם לא אשר לברר מה אתנו.

(באור המקרא ואשא אתכם) המלצה בעשרה הרוגי מלכות כשנשמע קול ממרומים 'אם אשמע קול פעמים' אחריב את העולם לתהו ובהו הדומים,⁷⁹ ופלא הוא מדוע כשסרקו את רבי עקיבא במסרקות של ברזל⁸⁰ לא נתן במרום קולו ויחרב העולם המלא רצח ושד? אבל רבי עקיבא במבט הרחוק ראה כי לא לעולם תתהפך החרב השלופה, לא לעולם תשלוט העריצות כי יבוא יום 'זכותו חרבותם לאתים' וזרחה שמש ליראי ד'. נשא הכל בדומיה, שתק. ידע כי המסרקות תשברנה, השינים ישברו, הכל יחלוף ובעולם עוד יפוח רוח צדק ויושר והנה הגיע היום הזה שקוינו לו. הוא יום התחלת הגאולה יום יתחילו עינים עורות לראות נכחה להכיר זכות ישראל על ארץ ישראל.

78. הדרשה היא הסיפה של הקטע.

79. על פי הסליחה על עשרת הרוגי מלכות, הנאמרת בסוף מוסף של יום הכיפורים. הכוונה היא שלכאורה המשך הפעולה נגד עם ישראל וחכמיו היה יכול לגרום לחורבן העולם.

80. על פי המסופר בבבלי, ברכות סא ע"ב.

בעקבות דרשה של הרב יצחק רובינשטיין הציג כאן סרואלוב משנה ציונית מגובשת, ודומה כי מלחמת העולם הראשונה מהדהדת בה. מלחמת העולם הראשונה, שסרואלוב אפיין בסיכמו דלעיל כמלחמה בין ממלכות המשקפת את סדר העולם הישן, "המלחמה הכבדה של ממלכות הברית המרובעת רוסיה אנגליה צרפת איטליה עם הממלכה המרכזית (צענטרלית) פרוסיה אוסטריה בולגריה תוגרמה", הולידה תוצאה בלתי צפויה: הכרזה על היותם של היהודים ראויים למדינה בארצם. ויש מן העניין לציין כי הוא רומז להצהרת בלפור כרכיב בתמונה רחבה יותר, גלובלית; המכלול של התהליך בסן רמו הוא החשוב, ולא הצהרת בלפור לכשעצמה.

אם כן, סדר העולם הישן התרסק. כדי לתאר את עוצמת השינוי ואת מהותו נזקק סרואלוב - בעקבות הרב רובינשטיין - לדברי אגדה שבמרכזם עומד רבי עקיבא. העולם, כך עולה מפרשת ייסוריו של רבי ישמעאל, עמד בסכנת השמדה, "אחריב את העולם לתהו ובהו הדומים, ופלא הוא מדוע כשסרקו את רבי עקיבא במסרקות של ברזל לא נתן במרום קולו ויחרב העולם המלא רצח ושד", אך במבטו המרחיק ראות רבי עקיבא את הגאולה, כפי שעולה מאגדות אחרות על רבי עקיבא.⁸¹ ואכן, "יום התחלת הגאולה" בא, אך במבטו החובק את אירועי התקופה ראה סרואלוב שינוי עולמי. מלחמת העולם הראשונה הביאה כמעט לחורבן עולם ומלואו, ואילו עתה נשקפת תקווה לא רק לכינון עם ישראל בארצו אלא "לא לעולם תתהפך החרב השלופה, לא לעולם תשלוט העריצות כי יבוא יום וכתתו חרבותם לאתים" וזרחה שמש ליראי ד'. נשא הכל בדומיה, שתק. ידע כי המסרקות תשברנה, השינים ישברו, הכל יחלוף ובעולם עוד יפוח רוח צדק ויושר".

81. בולטת בכך האגדה המסיימת את מסכת מכות בתלמוד (בבלי, מכות כד ע"א), שבה מסופר על הראייה של רבי עקיבא לעומת חבריו הניצבים לנוכח הצלחתה של רומי ואימי החורבן. רבי עקיבא, מספרת האגדה, היה משחק, ולעומתו חבריו היו בוכים.

הערה: סרואלוב בכיבוש הגרמני, אגדת תיקון ליל שבועות

הכיבוש הגרמני, שפורענויותיו המיוחדות תומצתו בדברי חייקל לונסקי שהובאו בפתיחה למאמר זה, נשא אופי מורכב. נדמה כי היה בו משהו מן המתעתע: בספרות הזיכרונות תואר לעיתים כידידותי במבט ראשון,⁸² אולם פניו היו נשואות לגרמניזציה טוטלית,⁸³ קרי לשינוי תרבותי בכפייה, בתהליך שנעשה בדרך שנתפסה מוזרה ופעמים אף משפילה ומקוממת.⁸⁴

מכיוון שבסרואלוב עסקין עולה השאלה: מה עבר בעת הכיבוש הגרמני? אפשר שיש בכך שמץ מן האנקדוטה, אבל יש מקום לציין את האגדה ששיבץ יצחק ברוידס בספרו 'אגדות ירושלים דליטא', המספרת על הנהגתו של סרואלוב בעת הכיבוש הגרמני.⁸⁵ האגדה מתמקדת במתרחש בליל תיקון שבועות בשנת תרע"ז, ומספרת על שני בחורים שבאו לקלוז' תפארת בחורים⁸⁶ תוך כדי בריחה משני חיילים גרמניים שרדפו אחריהם. סרואלוב חשש מאוד מפגיעתם הרעה. כשדפקו על דלת הקלוז' הגיע המתח לשיאו, וכששלף אחד החיילים טופס כתוב, היו הכול משוכנעים שמדובר בפקודת מעצר, אך למרבית פליאתם של הנוכחים התברר שהחייל, שהיה יהודי, הביא בכלל מכתב המלצה עליו, המיועד לרב חיים עוזר גרודזינסקי, רבה הראשי של וילנה.

לענייננו חשוב הקטע המבאר את הסיבה לפחדם: "גזרה זו [=על דבר הגרמניזציה] פגעה גם בהרב ישראלוב: מצאוהו מלמד תורה לפרחי 'תפארת בחורים' ודנוהו לחדש מאסר".⁸⁷ סרואלוב, מתברר, עסק בהוראת תורה בתפארת בחורים,⁸⁸ הדבר היה ידוע לשלטונות, והם הענישוהו על כך. באגדה שבה עסקין יש משום הפלגה והגזמה, ומן הסתם בפועל

82. דוגמת פעילותם של הרבנים קון וקרליבך, שהיו רבנים צבאיים בצבא הגרמני, בקימום מערכת החינוך היהודית בקובנה. היו לכיבוש הגרמני היבטים שנתפסו מוזרים ומשפילים, דוגמת ההקפדה על ההיגיינה במרחב האישי והציבורי, אך היה שהתקבלו בהתלהבות: "אסתר רייזקה סיפרה כי [...] הגרמנים אנשים נחמדים הם, כי הם דיברו אליה באדיבות רבה ואמרו לה 'ליבע פרוי' ואפילו התנשקו איתה, וכי הם מדברים כמעט אידיש. אסתר רייזקה הייתה ברקיע השביעי" (מאירוביץ, חש"ד, עמ' 90-91).

83. לעיל הערה 5.

84. "החזית כבר נתרחקה ועכשיו נתרגשה גזרה חדשה - כל ילד חייב ללמוד גרמנית. חוק הוא! הדעת לא הייתה נתונה לכך, בתלאות החיים המרובות, אך הם לא וויתרו ובמגלבים היו מבהילים את הילדים לבתי הספר שלהם" (מאירוביץ, חש"ד, עמ' 93).

85. ברוידס, תש"ו, עמ' 132-138.

86. לאחר המלחמה שכן בשולחויף של בית הכנסת הגדול בוילנה.

87. ברוידס, תש"ו, עמ' 133.

88. נכדותיו אישרו זאת.

הסתכם עווננו של סרואלוב בהפרת עוצר, שגם הוא מעיד על מסירותו לשליחותו. דומה כי הדגשת 'לימוד תורה' דווקא יש בה יותר מהמחשת סמליות המאבק בכפייה הגרמנית ופחות מהמציאות הריאלית. מכל מקום סרואלוב מתואר כאן כמי שנאבק על עקרונותיו, בייחוד בהקשר של תפארת בחורים, הארגון שבנה וכוון בוילנה.

כאמור, ביומנו לא תיאר סרואלוב את וילנה ואת יהודיה תחת הכיבוש הגרמני, על כל פנים אין בו סימן לכך. האם במקרה היה הדבר, או שמא הקושי להביע את יחסו למתרחש עומד מאחורי הדברים? אין לדעת. מכל מקום שני הקטעים הסמוכים ביומן הם סיפור התלאות תחת שלטון הרוסים ותגובת סרואלוב על ההחלטה בסן רמו. מבחינה זו האגדה משלימה את החסר, ולו במידת־מה.

סיכום

הרב יחיאל סרואלוב, שבשורות הקודמות נפתח אשנב לעולמו הרחני בהקשר של מלחמת העולם הראשונה בוילנה, חיבב את הכתיבה בעקבות המאורעות ונטה להגיגים היסטוריוסופיים בעניינם. תיאורו את מלחמת העולם הראשונה מוביל לשיא מוסרי, סיפור ההתארגנות לסיוע לפליטים בוילנה, אך הוא מסיים בהתמוטטות העיר ובחשש לגירוש גם ממנה.

בזיכרונות בעלי אופי הגותי עסקינו, ובוודאי שאין בדברים היסטוריה כפשוטה. לפי מבנה היומן - ובהכירי מעט את כתבי האיש, תחושתי היא שיש בכך כוונת מכון - כתיבתו על וילנה הנאנקת תחת שלטון הרוסים משמשת מעין רקע לביטוי הציוני המובהק בקטע שבא לאחר מכן, תפיסת ועידת סן רמו כתחילת הגאולה הלאומית והאוניברסלית הכרוכות זו בזו. לשון אחר, במודע או שלא במודע העדיף סרואלוב לתאר את סיפור וילנה כמעין התמוטטות, קריסה של סדר עתיק יומין, כדי לפסוק את פסקו בצורך בתחייה לאומית בארץ ישראל, המשולבת בגאולת עולם ומלואו.

כמי שעמד שנות דור בראש תנועת תפארת בחורים, ששמה לה למטרה לשקם את פליטי מערכת החינוך הדתית בוילנה, ידע סרואלוב לזהות את החלש שבחברה. תכונה זו בולטת גם בתיעודו את פליטי מלחמת העולם הראשונה. רגישות חברתית זו לא הובילה אותו לסוציאליזם או לאחת מנגזרותיו; הוא ביכר את השקפת העולם הציונית־דתית, שבה, כך דימה, ימצא מזור גם לפצעים החברתיים שבחברה היהודית. אירועי מלחמת העולם

הראשונה ופרשנותם, בין השאר על ידי הרב יצחק רובינשטיין, היו לו למנוף רוחני לאותה תפיסה ציונית-דתית שבה דגל ובדרכה הלך עד יומו האחרון.

הוועד היהודי המרכזי של וילנה בימי הכיבוש הגרמני במלחמת העולם הראשונה. במרכז: הרב יצחק רובינשטיין. מצולמים: הרב חנוך הניך אייגס, ד"ר נתן רחמילביץ, ד"ר יעקב ויגודסקי, שמעון רוזנבלום, בנימין אפשטיין, אליהו סופר, ד"ר נ' ראם, ד"ר ג' גרשוני, ד"ר צמח שאבאד, א' קליבאנוב, ש' לוין, יוסף איזיבצקי. צולם ביום 25 בדצמבר 1915. באדיבות מוזאון בית לוחמי הגטאות - ארכיון התצלומים

רשימת קיצורים וביבליוגרפיה

- בונימביץ, 1928
בייקון, 1998
- י' בונימביץ, **מעמורן פון ישראל בונמאוויטש**, ווילנע 1928.
G. C. Bacon, "Rubinstein vs. Grodzinski: The Dispute over the Vilnius Rabbinate and the Realignment of Vilnius Jewry 1928-1932", *The Gaon of Vilnius and the Annals of Jewish Culture* [Materials of International Scientific Conference, Vilnius 10-12 1997], Vilna 1998, pp. 295-334.
- ברוידס, ת"ש
ברוידס, תש"ו
גראדה, תשכ"ח
- י' ברוידס, **וילנה הצינונית ועסקניה**, תל אביב ת"ש.
י' ברוידס, **אגדות ירושלים דליטא**, תל אביב תש"ו.
ח' גראדה, **העגונה** (תרגום מאידיש: א"ד שפיר), תל אביב תשכ"ח.
- וויגאדסקי, 1926
וויגאדסקי, 1927
- י' וויגאדסקי, **אין שטורם – זכרונות פון די אוקפאציע צייטן**, וילנה 1926.
י' וויגאדסקי, **אין גיהנום – זכרונות פון די דייטשע תפיסות בשעת דער וועלט־מלחמה**, וילנה 1927.
- זלקין, תשס"ו
- מ' זלקין, "בין 'בני אלוהים' לבני אדם", רבנים, בחורי ישיבות והגיוס לצבא הסובייטי במאה התשע עשרה", א' בר לבב (עורך), **שלום ומלחמה בתרבות היהודית**, ירושלים תשס"ו, עמ' 165-221.
- כץ, תשל"ט
לונסקי, 1921
מאירוביץ, חש"ד
- ח' כץ, **איש היה בז'וסלי – פרשת חיים**, תל אביב תשל"ט.
ח' לונסקי, **מהגיטו היילנאי – טיפוסים וצללים**, וילנה 1921.
א' מאירוביץ (עורך), **ספר ז'לודוק ואורלובה – גלעד לזכרון**, תל אביב [ללא ציון שנה].
- קלויזנר, תשמ"ג
קליבנסקי, תשע"ז
קניאל, תשע"ה
- י' קלויזנר, **וילנה ירושלים דליטא – דורות אחרונים 1881-1939**, תל אביב תשמ"ג.
ב"צ קליבנסקי, "גירוש יהודים מליטא בשתי מלחמות העולם", ג' לנגלבן־קליבנסקי, **מירכתי צפון**, אלקנה תשע"ז, עמ' סה-קו.
א' קניאל, "על מלחמה ושמירת מצוות: וילנה 1914-1922", **גלעד** כד (תשע"ה), עמ' 37-74.
- קרמרמן, תשנ"ה
רוזנסון, תשע"ג
- י' קרמרמן, **מוילנא ירושלים דליטא עד חיפה**, חיפה תשנ"ה.
י' רוזנסון, "תפארת בחורים" – 'חברה' מסורתית או תנועת נוער", **דור לדור** מד (תשע"ג), עמ' 460-489.

- רוזנסון, 2014 י' רוזנסון, "בעבור צעירים כמו גם לעובדים ולעוזרים בחנויות:
על המפעל החינוכי תפארת בחורים בוילנה", **הגות י** (2014),
עמ' 15-72.
- רוזנסון, תשע"ז י' רוזנסון, **להתפלל על שפת הים של תל אביב - בית
הכנסת הגר"א: 'ביוגרפיה', זיכרון, ירושלים תשע"ז.**
- שליט, 1931 מ' שליט (עורך), **אויף די חורבות פון מלחמות און מהומות:
פנקס פון געגנט־קאמיטעט "יעקאפא" אין ווילנע, ווילנע
.1931.**

